

ZABYTKI MODERNIZMU JAKO ZDEFINIOWANY ZASÓB DZIEDZICTWA ARCHITEKTONICZNEGO W KONTEKŚCIE OCHRONY KONSERWATORSKIEJ OBIEKTÓW POWOJENNYCH

*Monuments of modernism as a defined resource of architectural
heritage in the context of post-war facilities protection*

Maciej Czarnecki*

ABSTRACT: Modern movement in architecture of the twentieth century image diverse in terms of trends and tendencies and also consistent in terms of characteristics and evaluation criteria. So assumption is aimed at:

- Separation of the main directions of modernism with an emphasis on diversity of forms and spatial systems;
- Demonstrate common features ideological, artistic, stylish – allow for a holistic treatment of Modernism as a movement with the characteristics of the architectural style.

These assumptions should be regarded as crucial to the prospects for the protection of post-war modernist architecture. Many pre-war buildings listed in the register of monuments and in the municipal records for. Numerous studies over the interwar modernism facilitate assessment of the value, to determine the characteristics and restoration of this architecture.

Most of the realization of being an example of post-war modernism is not protected, functioning in the collective consciousness as objects too contemporary to treat them as historical monuments. Their ideological characteristics, formal, functional and technological – are not often used in so far classification and valuation of objects recommended for protection.

The article is an attempt to summarize the objects typical of selected trends of the inter-war period realizations depicting post-war trends of modern architecture in order to show that modernism was a movement that should be treated holistically as stylistically consistent, time-limited period of twentieth century architecture.

KEY WORDS: architecture, modernism, heritage, monuments, preservation

Kryteria wyboru dziedzictwa a definicja zabytku

Architektura zabytkowa zajmuje kluczowe miejsce w definiowaniu tożsamości kulturowej obszarów zurbanizowanych. Zabytki o zróżnicowanej historycznej proveniencji są świadectwem złożonych przemian cywilizacyjnych społeczeństwa. Stąd tak ważne jest zachowanie i otoczenie ochroną jak największej grupy reprezentatywnych przykładów zrealizowanych obiektów z minionych epok.

Kryteria wyboru obiektów zabytkowych w Polsce określają obowiązujące regulacje prawne, w myśl których zabytek jest definiowany jako:

„nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”¹.

* PhD Arch. Maciej Czarnecki, Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology
<https://orcid.org/0000-0001-7992-3593>

¹ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Art. 3 pkt. 1 (Dz. U. 2014 poz. 1446, tekst jednolity z 10 września 2014).

Fot. 1. Kresge Auditorium (1950–1955) Massachusetts Institute of Technology, Cambridge MA, Eero Saarinen (fot. M. Czarnecki 2007)

Należy zwrócić szczególną uwagę na fakt, iż tak ogólny zapis uwzględnia bardzo szeroki zakres obiektów, które w oparciu o wymienione kryteria wartościujące mogą zostać objęte ochroną. Jednocześnie powstaje pytanie, czy tak ogólne sformułowanie kryteriów wartościujących pozostaje zapisem skutecznym?

Obszerny przegląd różnych sformułowanych dotychczas w Polsce systemów wartościowania zabytków przedstawił w swoim artykule Jakub Lewicki². Użyteczność tego opracowania trudna jest do przecenienia, pozwala ono bowiem na wstępne zapoznanie się z różnymi sposobami formułowania kryteriów i metod klasyfikacji zabytków, bez konieczności opracowywania ich od nowa. Szczególną uwagę zwraca przytoczony w tekście artykuł Zdzisława Bienieckiego³, który zaproponował przesunięcie granicy chronologicznej kwalifikacji obiektów zabytkowych z połowy XIX wieku do połowy XX wieku, co znacznie rozszerzyło zakres ochrony. Słusznym ponadto wydaje się, oprócz funkcjonujących obecnie obiektywnych kryteriów ochrony, wprowadzenie także kryteriów subiektywnych, które pozwalają na indywidualne postrzeganie obiektów pozostających poza przyjętym obszarem typowych rozwiązań. Inne ważne źródło stanowi artykuł Michała Witwickiego⁴, w którym autor uszczegółowił i rozszerzył kryteria zawarte w obowiązującej wówczas (i dziś – ze zmianami) Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Te i inne przytoczone przez Jakuba Lewickiego opracowania stanowią cenny materiał metodologiczny i powinny zostać wnikliwie przeanalizowane w celu sformułowania spójnej metody wartościowania obiektów zabytkowych.

² Lewicki Jakub, *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szymgin, Warszawa 2016, s. 91–108.

³ Bieniecki Zdzisław, *Potrzeba i drogi ochrony obiektów architektury najnowszej*, „Ochrona Zabytków”, R. XXII, 1969 nr 2, s. 83–116.

⁴ Witwicki Michał Tadeusz, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, R. LX, 2007 nr 1, s. 77–98.

Zabytki modernizmu i ich potencjał w kontekście możliwości ochrony

Pierwsze i najważniejsze pytanie, jakie należy sformułować, brzmi: czym jest zabytek modernizmu? Dotychczasowa praktyka wykazuje bowiem, że działania na rzecz ochrony architektury modernistycznej podejmuje się niemal wyłącznie w odniesieniu do architektury modernizmu sprzed 1939 roku. Incydentalne i często ad hoc podejmowane inicjatywy dotyczące objęcia ochroną obiektów powojennych noszą znamiona indywidualnych działań ratunkowych. Inicjatywa wpisu do rejestru zabytków podjęta bez odpowiedniego wyprzedzenia w stosunku do działań inwestora, bez współpracy z inwestorem na rzecz wypracowania najkorzystniejszych rozwiązań oraz często bez koordynacji w obrębie struktury służb konserwatorskich powoduje, iż większość takich pospiesznych działań jest nieskuteczna i w efekcie pozbawiona celowości. Potwierdza to większość podjętych w ostatnim czasie w Warszawie procedur dotyczących: Domu Meblowego „Emilia”, Centralnego Domu Towarowego czy d. stołówki Wyższej Szkoły Nauk Społecznych (tzw. „Syreni Śpiew”). Problem związany z ich ochroną wynika z braku systemowych działań, w tym obszernych badań naukowych, które pozwoliłyby na wcześniejsze zewidencjonowanie zasobu zabytkowego tych obiektów, obejmujące wskazanie istotnych cech wartościujących. Brak wspomnianych działań wynika z kolei z nieuznawania w praktyce za zabytek architektury powojennego modernizmu jako zbyt współczesnej – w powszechnej interpretacji służb konserwatorskich.

Fot. 2. Carpenter Center for Creative Arts, Cambridge MA, 1963, Le Corbusier (fot. M. Czarnecki 2007)

Tymczasem architektura powojenna stanowi spójny obraz kontynuacji założeń ruchu nowoczesnego – przedwojennej awangardy. W tym kontekście pojęcie modernizm definiuje cały obszerny zbiór dokonań w zakresie architektury, wnętrz, wzornictwa przemysłowego (meble, przedmioty użytkowe) i sztuki. Zabytek modernizmu, w odniesieniu do ustawowej definicji pojęcia zabytku, jest to obiekt będący dziełem człowieka lub związany z jego działalnością i stanowiący świadectwo minionej epoki – modernizmu.

Bardzo istotne jest również zwrócenie uwagi na poważną lukę, jaka rysuje się w obowiązującym prawodawstwie i przyjętej praktyce konserwatorskiej. O uznaniu obiektu za zabytkowy decyduje w potocznym rozumieniu fakt objęcia ochroną na podstawie wpisu do rejestru zabytków. Tymczasem to nie fakt wpisu do rejestru stanowi kryterium wartościujące lecz cechy obiektu pozwalające na określenie jego wartości. Te cechy w przypadku architektury modernistycznej są w pełni obiektywne.

Określenie dokonań modernizmu jako zdefiniowanego zasobu dziedzictwa powinno zatem obejmować wszystkie obiekty związane z założeniami ruchu nowoczesnego, zrealizowane przed, w trakcie i po II Wojnie Światowej.

Ochrona powojennego modernizmu – wybrane przykłady

Działania związane z ochroną dorobku modernizmu na świecie wynikają z oceny wartości obiektów. W sposób oczywisty takiej ochronie podlegają dzieła wybitne oraz dokonania czołowych przedstawicieli tego ruchu. W Stanach Zjednoczonych najobszerniejszy zespół chronionych obiektów stanowią realizacje Franka Lloyd Wrighta, architekta nie utożsamiającego się wprost z modernizmem, choć jego twórczość miała wyraźny wpływ na przemiany związane z rozwojem tego ruchu. Zbiór ten podlega ochronie bez względu na rok powstania – chronione są zarówno obiekty zrealizowane przed, jak i po II Wojnie Światowej. Jest to całkowicie zrozumiałe, ze względu na fakt, iż w Stanach Zjednoczonych cezura lat 1939–1945 nie odgrywa tak istotnej roli jak w Europie. W 2008 roku jedenaście najbardziej znaczących spośród 532 realizacji amerykańskiego architekta zostało nominowanych do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO⁵. Twórczość Wrighta jest także przedmiotem licznych badań, działań popularyzatorskich oraz działań wspierających prace z zakresu restauracji poszczególnych obiektów. Od 1974 roku działa fundacja zajmująca się działaniem na rzecz popularyzacji twórczości architekta, stanowiąca istotne wsparcie dla wszelkich inicjatyw również w zakresie ochrony jego dorobku. Od 2012 roku nosi ona nazwę Frank Lloyd Wright Trust⁶.

Fot. 3. Crown Hall, Illinois Institute of Technology, Chicago IL, 1956, Ludwig Mies van der Rohe (fot. M. Czarnecki 2007)

Spośród obiektów powojennych liczne są w Stanach Zjednoczonych dobrze zachowane realizacje czołowych światowych architektów. Warto tu przywołać przykłady: Kresge Auditorium (1950–1955) Eero Saarinen w Cambridge (Massachusetts), Carpenter Center for the Visual Arts (1963) Le Corbusiera tamże, Crown Hall (1956) Miesa van der Rohe w Chicago. Istotne wsparcie dla działań na rzecz ochrony

⁵ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5249/> (9.03.2017)

⁶ <http://flwright.org/> (9.03.2017)

architektury modernistycznej zapewnia prężna działalność organizacji DOCOMOMO_US, która od 2014 roku przyznaje specjalną nagrodę Modernism in America Awards za wzorcowo przeprowadzone prace restauratorskie lub adaptacyjne obiektów powstałych w latach 1940–1980 na obszarze Stanów Zjednoczonych, które poddano pracom konserwatorskim po 2012 roku⁷.

Fot. 4. Budynek wielorodzinny, Berlin Hansaviertel, 1957, Walter Gropius (fot. M. Czarnecki 2008)

W 1990 roku po wieloletnich studiach i pracach przygotowawczych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wpisany został modernistyczny zespół miasta Brasilia⁸. Zrealizowane w latach 1956–1960 przez Lucio Costę i Oscara Niemeyera założenie przestrzenne nowej stolicy Brazylii obejmowało zespół śródmiejski z gmachami administracji państwowej i otaczające je dzielnice mieszkaniowe. Jest to unikalny na skalę światową przykład realizacji od podstaw nowego miasta opartego w całości na założeniach teoretycznych zawartych w Karcie Ateńskiej (1933) z ekstensywną zabudową zintegrowaną z otaczającą zielenią, nowoczesnymi gmachami administracyjnymi, segregacją funkcji i układów komunikacyjnych. Jako całościowy układ modernistycznego miasta z zachowanymi budynkami i niezmiennym układem ulic i placów, Brasilia przedstawia unikalne wartości wynikające z konsekwentnej realizacji założeń głęboko zakorzenionych w nowoczesnej myśli architektoniczno-urbanistycznej.

Spśród europejskich obiektów i zespołów modernistycznej architektury powojennej wyróżniają się w sposób szczególny doskonale zachowane przykłady z Niemiec, Holandii, Skandynawii i Włoch. Obiekty te są restaurowane, czasem ulegają procesom adaptacji, jednak ze świadomością wartości ich oryginalnej substancji. Stopniowo podejmuje się działania na rzecz ochrony konserwatorskiej obiektów powojennych.

Większość prac na rzecz dziedzictwa architektury powojennej ma związek z ochroną obiektów w połączeniu z uczynieniem dorobku wybitnych osobowości twórczych XX wieku. We Włoszech przykładem takich działań było poddanie gruntownej restauracji kilku obiektów autorstwa Carlo Scarpy, profesora Istituto Universitario di Architettura di Venezia, autora realizacji o szczególnym znaczeniu dla regionu Veneto oraz samej Wenecji. W ostatnich latach część z tych obiektów poddano gruntownym

⁷ <http://docomomo-us.org/programs/awards> (9.03.2017)

⁸ <http://whc.unesco.org/en/list/445> (10.03.2017)

pracom konserwatorskim, które były poprzedzone studiami naukowymi oraz badaniami zabytkowej substancji in situ. W ten sposób odrestaurowano między innymi część wnętrz Palazzo Querini Stampalia, niewielki pawilon kasowy przy wejściu na teren weneckiego Biennale. Najnowszą realizacją jest w pełni zrekonstruowane wnętrze dawnego salonu ekspozycyjnego firmy Olivetti na Placu św. Marka.⁹

Fot. 5. Salon wystawowy Olivetti, Wenecja, 1958, Carlo Scarpa (fot. M. Czarnecki 2011)

W Berlinie trwają obecnie starania o objęcie wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO zespołu mieszkaniowego Hansaviertel. Osiedle powstało jako główna część ekspozycji na użytek międzynarodowej wystawy architektonicznej Interbau 1957. Stanowiło prezentację zrealizowanych budynków mieszkalnych różnych typów, o zróżnicowanej skali i układzie funkcjonalnym. Wzdłuż linii kolejowej zlokalizowano wysokie punktowce i niskie bloki wielorodzinne. Na przeciwległym obrzeżu znajduje się strefa domów jednorodzinnych a w części centralnej – modelowe jednostki mieszkalne Waltera Gropiusa, Alvaro Aalto i Oscara Niemeyera z towarzyszącym parterowym zespołem usługowym i biblioteką. Układ zabudowy odpowiada aktualnym wówczas założeniom urbanistyki nowoczesnej – ekstensywnej zabudowy z towarzyszącą zielenią i segregacją ciągów komunikacyjnych.¹⁰ Jako kompletny układ przestrzenny osiedle Hansaviertel odgrywa bardzo ważną rolę, będąc świadectwem dążeń ruchu modernistycznego do egalitaryzacji przestrzeni zamieszkiwania w nowoczesnym mieście. Układ przestrzenny zabudowy i struktura funkcjonalna jednostek zapewniają mieszkańcom równy dostęp do światła naturalnego, zieleni i usług, bez względu na status społeczny i materialny.

W tym kontekście dorobek modernizmu jawi się jako materialne świadectwo charakterystycznych dla myśli społecznej XX wieku dążeń do poprawy warunków zamieszkiwania w mieście przy zastosowaniu najnowszych osiągnięć architektury i technologii. Ochrona dorobku wybitnych twórców jest tu jedynie pretekstem do uświadomienia potomnym znacznie obszerniejszego aspektu tych dokonań. Można stwierdzić jednak, iż podejście obejmujące ochronę i wyeksponowanie indywidualnej twórczości stanowi doskonały punkt wyjścia do procesu ochrony dziedzictwa, bowiem właśnie w twórczości tych

⁹ The Olivetti Showroom, ed. Dal Co Francesco, Dina Lucia Borromeo, 2011.

¹⁰ Schulz Stefanie, Schulz Carl-Georg, Das Hansaviertel. Ikone der Moderne, Berlin 2008.

wybitnych osobowości ogniskował się ogół dążeń środowiska architektów modernistów jako globalnego, międzynarodowego ruchu. W polskiej praktyce takich działań nie sposób dostrzec, choć potencjał jest porównywalny. Należy pilnie podjąć działania dotyczące ochrony istniejącego dorobku najważniejszych architektów związanych z międzynarodowym ruchem modernistycznym, którzy zyskali uznanie i rozgłos w kraju i za granicą. Takie kryteria spełniają niewątpliwie zachowane przedwojenne realizacje Macieja Nowickiego – poprzedzające jego późniejsze wybitne dokonania na świecie oraz (jako dorobek całościowy) zrealizowane obiekty architektów powiązanych z działalnością CIAM – Heleny i Szymona Syrkusów, Barbary i Stanisława Brukalskich, Jerzego Sołtana, Zbigniewa Ihnatowicza oraz Zofii i Oskara Hansenów. Podjęcie działań na rzecz ochrony dorobku twórców polskiej architektury modernistycznej jest wielką szansą na wypromowanie marki polskiego modernizmu w kontekście znanych zagranicznych dzieł.

Zasadność ochrony konserwatorskiej architektury modernizmu

Na podstawie przytoczonych wyżej rozważań można stwierdzić, iż modernizm powinien być traktowany jako osobna kategoria stylowa. I pomimo, iż główne założenia ideowe formułowane przez twórców ruchu nowoczesnego w architekturze XX wieku głosiły zerwanie z pojęciem stylu w architekturze, to deklarację tę należy obecnie rozumieć jako wyłączną intencję zerwania ze stylami historycznymi. Dziś z perspektywy czasu oraz wobec pojawienia się w latach 70. i 80. XX wieku ruchu postmodernistycznego, należy podkreślić, iż modernizm powinien być postrzegany obecnie jako zamknięty styl w architekturze, który rozpoczął się na początku XX wieku i trwał w różnych krajach – do początku lub połowy lat 70. a w Polsce, wobec opóźnienia przemian – nawet do połowy lat 80.

Większość realizacji będących przykładem powojennego modernizmu nie podlega ochronie, funkcjonując w zbiorowej świadomości jako obiekty zbyt współczesne, by traktować je jako zabytki. Także ich cechy ideowe, formalne, funkcjonalne, technologiczne wg. błędnej interpretacji – nie mieszczą się w stosowanej dotąd klasyfikacji i waloryzacji obiektów rekomendowanych do objęcia ochroną. Tymczasem architektura modernistyczna powinna być traktowana całościowo – w obrębie kategorii stylowej modernizmu (stylu modernistycznego), z dalszym podziałem typologicznym na formy: prekursorskie, wczesne, dojrzałe, późne (schyłkowe) – w ujęciu ogólnym. W szczegółowej typologii można wyodrębnić także spójne kierunki architektury modernistycznej: funkcjonalizm, ekspresjonizm (przedwojenny), nurt luksusowy, dekoracyjny (art deco), regionalizm, brutalizm, formy strukturalne (strukturalizm), nowy ekspresjonizm (powojenny), nowy regionalizm; oraz tendencje schyłkowe lub pośrednie: nurt high-tech, slick-tech a także te zjawiska, które nie zostały jeszcze wyodrębnione i sklasyfikowane.

Zestawienie obiektów typowych dla wybranych nurtów międzywojnia z realizacjami obrazującymi powojenne kierunki architektury nowoczesnej może wykazać istotne powiązania ideowe i stanowić uzasadnienie koncepcji modernizmu jako uniwersalnego, międzynarodowego ruchu w architekturze i sztukach plastycznych, który należy traktować całościowo jako spójny stylistycznie, ograniczony w czasie styl architektury XX wieku.

Kryteria oceny i wybierania dziedzictwa współczesnego – wnioski

Wybór obiektów podlegających ochronie powinien opierać się na czytelnych kryteriach. Spójność ruchu nowoczesnego w ujęciu uniwersalnym może być traktowana jako podstawowe kryterium obejmujące kategorie: materialne, estetyczne, funkcjonalne i konstrukcyjne.

Tym samym obiekty reprezentujące założenia RUCHU NOWOCZESNEGO – MODERNIZMU – STYLU MODERNISTYCZNEGO zasługują na miano zabytku i jako takie podlegać winny ochronie prawnej, oraz odpowiednim działaniom konserwatorskim – na identycznych zasadach, jak obiekty historyczne, ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

W ostatnich latach Polska utraciła kilka czołowych realizacji z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Należy jednak podjąć pilne działania polegające na wytypowaniu spośród pozostałego istniejącego dorobku powojennego modernizmu realizacji zasługujących na objęcie ochroną, jako znaczące świadectwo dokonań historii najnowszej. Przy czym należy rozważyć, czy zakres ochrony powinien ograniczać się tylko do modernizmu jako kategorii stylowej, czy też powinien pozostawiać otwartą kwestię ochrony nowszych realizacji pozostających poza tym obszarem.

Fot. 6. Dom Handlowy „Społem”, 1958–63, Mława, Stanisław Kolendo

Fot. 7. Bar „Wenecja”, 1959–61, Warszawa, Jerzy Sołtan, Zbigniew Ihnatowicz